

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ МІЖДІАЛЕКТНИХ КОНТАКТІВ У ПІВНІЧНІЙ ЧАСТИНІ СХІДНОПОЛІСЬКОГО АРЕАЛУ (фонетичний аспект)

Зевако Валентина Іванівна

канд. філол. наук

Галицький інститут імені В'ячеслава Чорновола

Говірки північної Новгород-Сіверщини багатьма фонетичними особливостями виділяються з-поміж східнополіських діалектів. У статті проаналізовано лінгвальні та соціально-історичні фактори, які обумовили специфіку мікроареалу, що споконвічно лежав на суміжжі племен, князівств та держав і знаходився у зоні міжмовних контактів.

Ключові слова: мовні контакти, східнополіський говір, мікроареал, наголошений та ненаголошений вокалізм, консонантизм, діакронічні зміни.

Північна Чернігівщина віддавна привертає увагу лінгвістів, оскільки тут локалізовано найархаїчніші діалекти українського Полісся, яке М. Грушевський називав сховками й коморами української історії [Грушевський 1928, 116]. Північноукраїнські говори досліджувалися як у плані лінгвогеографічного поділу (К. Михальчук, В. Ганцов, І. Зілінський, Ф. Жилко, І. Матвіяс, Н. Дейниченко, В. Куриленко, Є. Черепанова, О. Бабичева), так і з точки зору синхронічного й діакронічного аналізу мовних підсистем (Т. Назарова, В. Мойсієнко, Л. Дорошенко, Л. Дика).

Предметом нашого розгляду є говірки північної Новгород-Сіверщини (умовно ми називаємо їх сіверськими), які за рядом ознак протиставляються іншим східнополіським діалектам.

Показово, що в процесі нівелювання діалектів фонетичні категорії виявляються найбільш стійкими у порівнянні з категоріями інших мовних рівнів, а це, у свою чергу, сприяє збереженню архаїчних мовних рис, властивих для багатьох діалектних систем. Саме тому **об'єктом** дослідження обрано фонетичні особливості, зумовлені розташуванням у зоні міждіалектних контактів східнослов'янських мов.

Під терміном *мовні контакти* розуміють мовленнєве спілкування між двома колективами [Розенцвейг 1972, 3]; зв'язки, встановлені між мовами при етнічній взаємодії носіїв [Жлуктенко 1974, 12]; взаємодію двох чи більше мов, що впливає на структуру і словник одного чи багатьох із них. Як прояв мовних контактів можна розглядати міждіалектні контакти [ЛЭС 1990, 237].

Типу контактування, що висвітлюється у статті, найбільше відповідає, на нашу думку, визначення С.В.Семчинського: мовні контакти "охоплюють різноманітні мовні зв'язки, які проявляються на всіх рівнях і встановлюються при наявності певних історико-географічних, суспільно-політичних, культурних, психологічних факторів між мовами, незалежно від їхньої генеалогічної спорідненості чи типологічної близькості" [Семчинський 1974, 13].

Мета дослідження полягає у визначенні лінгвальних та суспільно-історичних чинників, які обумовили специфіку фонетичної системи сіверських говірок.

Актуальність роботи впливає з необхідності уточнення членування східнополіського говору та відношення сіверських говірок до інших діалектних ареалів Полісся, що важливо для вирішення проблем українського глотогенезу.

Наукова новизна роботи визначається тим, що фонетична система говірок північної Новгород-Сіверщини не була об'єктом окремого дослідження й не розглядалася в аспекті міждіалектного контактування.

Фактичний матеріал зібрано у 10 населених пунктах; його достовірність підтверджується ще й тим, що одна з говірок є рідною для автора.

Фонетичні відмінності в середині окремих груп поліських говорів констатували Т. Назарова, І. Матвіяс, Г. Півторак, В. Мойсієнко; вони достатньо повно відображені в АУМ. Диференціація за фонетичними ознаками спостерігається й на досліджуваній території: маючи типову східнополіську специфіку, сіверський мікроареал характеризується особливостями, що зближують його із сусідніми західнобрянськими говорами й протиставляють говіркам південної частини Новгород-Сіверського району.

Найбільш виразні риси наголошеного й ненаголошеного вокалізму відображено у говірковому матеріалі:

- давній ять під наголосом реалізується у вигляді звуку [е]: *'м'ес'ац, 'б'ели, 'с'ена, хл'еб, ха'т'ела, 'м'ес'ачка, ха'д'ем, 'в'етр'ік, 'в'ера*;
- голосні [о], [е] у нових закритих складах зберігаються: *кон', воз, па'рог, у'слон, н'і'скол'ачк'і, п'еч, шес'т'*;
- на місці давнього носового переднього ряду незалежно від наголосу виступає голосний [а] після м'якого: *п'ат – п'а'т'и, 'м'аса – м'а'сни, 'св'ата – св'а'ти, д'и'с'атка – 'д'ес'ат, па'м'ан'іма – 'пам'ат'*;
- голосні [і], [и] розрізняються у формах типу *'с'ін'і "синій" – си'ни "сини", 'ліси "лисиці" – 'лиси "лисий"*;
- наголошений [е] не після шиплячих послідовно переходить в [о]: *да'л'ока, па-с'а'р'од, 'т'опли, з'а'л'они, сва'д'обни*;
- дієслово буття реалізується у формах *йо, йос'т', йос'т'і*;
- у дієслівних формах 1 особи множини на місці етимологічного [е] виступає голосний [о] *і'дом, н'а'сом, в'а'зом*;
- переважно недисимілятивне акання: *пома'гала, да'чка, ко'нопл'і, гала'доўйка, мала'д'ічка, ак'райац, га'мон'іма*;
- сильне якання: *в'а'сна, с'а'стр'іца, л'аб'а'да, н'і'йак'іа, на с'н'а'гу, іс'т'а'гнуў, в'а'с'оли, йа'с'т'о, 'луб'ат, 'ход'а, н'аб'а'ди*;
- перед сполученням приголосних спостерігаємо початковий [і]: *ір'жат', ір'ват, і'зноў*;
- на місці давніх напружених редукованих виступають голосні [і], [и] : *'с'ін'і, 'м'ійу, 'иійу*.

До числа найбільш яскравих рис системи консонантизму сіверської говірки належать:

- м'якість зубних перед голосними переднього ряду: *'с'ерд'іўс'а, 'з'емл'і, 'н'ервайа, с'а'к'ера, 'т'іх'і, 'с'ін'ін'кайа, 'д'ер'ава*;
- переважання твердих африкат [ч], [дж], [дз] поруч із позиційно напівм'якими [ч], [дж] та послідовна твердою свистячою африкатою [ц]: *'чорни, ха'джу, 'хлопч-ик, джи'гуч-и, 'дзиг'ал' 'цели, 'вул'іци, 'цивун, 'хлоп'ац, у 'ложци*;

- м'якість губних перед рефlekсами колишнього носового переднього ряду: *n'am', p'i'b'ati, pam'a'l'i, 'm'asa, 'mal'l'a*;
- послідовна м'якість губних, задньоязикових та [p] перед голосним [i]: *'v'ilk'i, 'm'ilim', n'i'l'uka, na'z'ib'al', 'moz'ilk'i, k'i'daiu, x'imruyat', 'kr'isa, sta'r'i, 'r'ijuxa, a'tkr'iti, a'r'ina, tr'im't'am', 'kr'iushat'*;
- елементи цекання і дзекання: *dz'ажур'іу, es'ц'і, dz'іц'a*;
- послідовна субституція [ф]: *хву'раж, бу'хв'ет, торх, хваса'л'a, Про'с'a, Пі'л'in*;
- ствердіння кінцевих губних [б], [п], [м], сонорних [р], частково [л], [н]: *'золуб, с'ем, т'a'n'ер, n'іл, 'палци*;
- відсутність оглушення дзвінких перед глухими та в абсолютному кінці слова: *'р'ед'ка, си'ровадка, 'йежт'a, ма'роз, год, стоўб*;
- протетичні приголосні: *'войд'a, 'вос'ан, 'вул'іца, вой "ой", 'вобуй, ву'гол, 'вучим, 'йети, йон*.

Матеріал демонструє переплетення українських східнополіських (акання, рефлекс *ятя* та [о] в закритих наголошених складах; твердість [ц] перед голосними непереднього ряду), та типово білоруських явищ: якання, рефлекс *и* носового переднього ряду не під наголосом; м'якість зубних перед голосними [i], [e] тощо. Щоб зрозуміти специфіку фонетичної системи досліджуваних говірок, необхідно звернутися до історії.

Сучасна Новгород-Сіверщина обіймає частину території літописних сіверян: "а друзії же седоша на Десне, и по Семи, и по Суле и нарекошася Севера" [Повість... 1990, 12]. У VIII – IX ст. ця територія була порубіжною до радимичів [Третьяков 1953, 307]. Земля сіверян, – зазначає Д. І. Багалій, – займала частину губерній: Чернігівської, Курської, Полтавської, причому північні сусіди сіверян – радимичі – приблизно населяли частину Городянського і Новозибківський повіти [Багалей 1882, 12].

Археологічні розвідки підтверджують пограниччя сіверян і радимичів і, крім того, засвідчують ранню колонізацію цієї частини східнослов'янського масиву. Вона поширюється далеко в глиб сіверянської землі, на південний схід через Новгород-Сіверський, Воронеж (Глухівського району), Студенок (к. Рильського повіту). Поселення радимичів вузькою смугою дотяглися до верхньої течії р. Псла, де між Суджею і Обоянню, біля с. Гочева, було знайдено більше сотні радимичьких поховань [Мавродин 1945, 95]. Про радимичькі поселення на території сіверян зазначають також інші джерела [Третьяков 1953, 244; Етнічна історія... 2000, 218].

Наведений факт, на нашу думку, винятково важливий для інтерпретації окремих фонетичних явищ, специфічних для досліджуваних говірок: відсутність дифтонгів; акання (якання); м'якість приголосних перед голосними переднього ряду [i], [e] < [e], [ь]. Ці особливості пов'язують їх із західнобрянськими й гіпотетично можуть бути наслідком радимичького впливу.

Створення у X – XI ст. могутнього Сіверського князівства, до складу якого увійшли сіверяни, радимичі, частково – в'ятичі, сформувало передумови, що визначили подальшу специфіку північних східнополіських говорів.

Найбільшими центрами Чернігово-Сіверської землі в XI ст. були Чернігів, Сновськ, Новгород-Сіверський, Брянськ, Курськ, Радогощ. Заснування Новгород-Сіверського історичного пов'язують з епохою Володимира Святославовича. "И рече

Володимирь: се не добро есть, еже мало городъ около Киева. И нача ставити городы по Десне, и по Востри, и Трубежеви, и по Суле, и по Стугне" [Повість... 1990, 188]. Учені вважають, що є підстави включити до числа цих міст і Новгород-Сіверський.

Першу письмову згадку про місто знаходимо в "Повчанні Володимира Мономаха" під 1098 р. У XII ст. Новгород-Сіверський – головне місто удільного князівства. Саме звідси у 1185 році було здійснено поход князя Ігоря Святославина, оспіваний у "Слові о полку Ігоревім".

Приблизно серединою XII ст. датуються перші згадки про села, які оточували місто. Найдавнішими вважають ті, що знаходяться на правому березі Десни. Зокрема, О. Лазаревський писав, що села деснянського правобережжя існували вже в XII ст., але літописні свідчення недостатні [Лазаревський 1888, 196]. Найдавнішими, на думку вченого, є Шептаки, Печенюги, Горбово, Лесконоги. Інші джерела серед давніх називають села Камінь, Риково, Мамекино, Леньково [Историко-статистическое... 1874, 90], Ларинівка [Чернігівщина 1990, 389]. Сучасні дослідники наводять дані про те, що найбільш ранніми на території району є села Шептаки й Ларинівка. Загалом треба констатувати: література з історії сіл вкрай бідна; опубліковані відомості часто є суперечливими, тому певні факти, пов'язані з історією заселення краю, мають гіпотетичний характер, про що вже зазначалося раніше. Не підлягає сумніву, однак, давність самого Новгород-Сіверського, а також найближчих до нього міст, які були у складі Сіверської землі: Радогощ, Сосниця, Трубчевськ. Це дає підстави вважати, що край був достатньо заселеним.

Монголо-татарська навала 1240–1241 рр. перервала економічний і культурний розвиток Чернігово-Сіверщини. За свідченнями істориків, північна частина сучасної Чернігівщини потерпала менше, ніж південна й південно-східна. Ліси, яри, болота захищали населення від ворожої кінноти. Сучасні джерела, спираючись на матеріали археологічних розвідок, повідомляють, що орди хана Батия все ж дійшли до Новгород-Сіверського й зруйнували його, однак близько половини відомих за назвами населених пунктів збереглося до наших днів [Чернігівщина 1990, 10; 546].

Очевидно, це може свідчити про те, що віціліле населення змогло зберегти найістотніші мовні особливості. Протягом XII – XIII ст. у мові відбувалися активні процеси, пов'язані із занепадом редукованих. Можливо, в цей час у говорі новгород-сіверців проходили зміни [о], [е] в нових закритих складах, подовження приголосних під впливом *j*, формування кореляції глухості-дзвінкості, твердості-м'якості, перетворення звукосполучень "плавний + редукований".

Подальшим етапом історії Новгород-Сіверської землі був період, пов'язаний із входженням до складу Великого князівства Литовського, коли північноукраїнські діалекти були відірвані від материнського мовного масиву. Сіверська земля перебувала під владою Литви з середини XIV по XVI ст. Єдність Литовської держави певною мірою сприяла національному об'єднанню білоруських та українських земель, пожвавленню українсько-білоруських мовних зв'язків, внаслідок чого сформувалась українсько-білоруська писемно-літературна мова [Півторак 2005, 81–82], або "руська мова" на північнодіалектній основі [Мойсієнко 2005, 82]. Вірогідно, у цей час в українські діалекти змогли потрапити деякі білоруські фонетичні риси; особливо цікавим є питання про походження акання в північноукраїнському мовному ареалі.

Після звільнення з-під влади Литви у 1503 році разом із Рильськом, Путивлем, Радогшем і Черніговом Новгород-Сіверський став окраїною південно-західної Росії.

За Деулинським перемир'ям 1618 року частина Чернігово-Сіверщини перейшла до Польщі. Незважаючи на спроби насадження католицизму (відкриття костелу, ієзуїтських монастирів), наслідків мовного польського впливу на фонетику місцевих говірок не зафіксовано. Повне звільнення від поляків датується 1654 р.

У 1664 р. населені пункти Новгород-Сіверщини розподілено до складу Погарської, Шептаківської та Новгород-Сіверської сотень Стародубського полку. Більшість сіл, що представляють досліджувані говірки, належали до Шептаківської сотні, селяни якої становили особливу волость, що поставляла продукти "на кухню гетьманів". Про заселеність території сотні опосередковано свідчить царська грамота 1665 р.: "Шептаковская сотня пожалована Брюховецкому со всеми селами и деревнями, с крестьянами и бобылями и всякими угодьями во вечное владение, опрочь козацких дворов и земель" [Лазаревский 1888, 163].

Приблизно з середини XVIII ст. на територію північної Чернігівщини розпочинається міграційний рух з Білорусії й Росії. Матеріали Першого загального перепису Російської імперії 1897 р. свідчать, що великороси почали переселятися в Чернігівський край у XVII ст. внаслідок гонінь на розкольників. Російськомовні переселенці зосередилися переважно на Стародубщині, білоруси (литвини) – в повітах Суразькому і Глинському, а також у Новозибківському і Городянському [Первая всеобщая перепись... 1897, XIII].

Таким чином, основна маса переселенців потрапила, очевидно, в райони сучасної західної Брянщини. У зв'язку зі сказаним постає запитання: чи могли переселенські процеси, що мали місце в Задесенні, певним чином вплинути на мову місцевих жителів? Дослідник західнобрянських діалектів П. Расторгуєв уважав, що "часткова колонізація краю, вірогідно, не мала величезного впливу на мову. Більш чи менш однорідний склад сучасної мови скоріше свідчить про асиміляцію їй мови переселенців" [Расторгуев 1927, 215].

На нашу думку, міграційні процеси могли сприяти утвердженню тих мовних особливостей, що з'явилися до і під час литовсько-російського панування: м'якість зубних приголосних перед [i], [e]; [e] на місці давнього *ятя*; акання; цекання і дзекання.

У 1782 р. старий поділ Гетьманщини на полки і сотні було скасовано. З цього часу Новгород-Сіверські землі входять до складу однойменного намісництва, яке пізніше перейменовується в губернію, а з 1797 р. – у повіт.

Основні мовні риси, властиві сучасному ареалу північних говірок Новгород-Сіверщини, на цей час склалися в систему, що віддзеркалює взаємодію української та білоруської мов на діалектному рівні. Зокрема, зі східнополіськими говірками південної частини Новгород-Сіверщини досліджуваний мікроареал об'єднують недисимілятивне акання, початковий [i] перед сполученням приголосних; м'якість губних та приголосного [p] перед [i]; ствердіння [ц]; відсутність оглушення дзвінких перед глухими та в абсолютному кінці слова. Разом з тим, рефлекс *ятя*; [e], [o] в нових закритих складах; голосний [a] на місці давнього носового переднього ряду; відсутність дифтонгів; сильне якання; м'якість зубних перед [e], [i]; елементи цекання і дзекання – це явища, що є спільними для досліджуваних говірок та західнобрянських говорів (на білоруській основі).

Перспективу нашого дослідження ми вбачаємо у вивченні й описі лексичного та граматичного матеріалу для створення регіонального лінгвістичного атласу східнополіських говірок.

Говори северной части Новгород-Северщины многими фонетическими особенностями выделяются среди восточнополесских диалектов. В статье проанализированы лингвальные и социально-исторические факторы, обусловившие специфику микроареала, который изначально находился на пограничье племен, княжеств и государств и в зоне межъязыковых контактов.

Ключевые слова: языковые контакты, восточнополесский говор, микроареал, ударный и безударный вокализм, консонантизм, диахронические изменения.

Dialects of North Novhorod-Siverschyna are distinguished among East Polissky dialects by many phonetic peculiarities. The article analyses lingual and socio-historical factors stipulating specific character of micro-area which has been situated on contiguity of tribes, principalities and states and has been in the zone of interlingual contacts from the remotest times.

Key words: lingual contacts, East Polissky dialect, micro-area, stressed and unstressed vocalism, consonantism, diachronic changes.

Література:

1. Багалей Д. И. История Северской земли до половины XIV ст. / Д. И. Багалей. – К., 1882.
2. Грушевський М. С. Чернігів і Сіверщина в українській історії: кілька спостережень, здогадів, побажань / М. С. Грушевський // Чернігів і північне Лівобережжя : огляди, розвідки, матеріали. – К.: Держ. вид-во України, 1928. – С. 116–117.
3. Етнічна історія давньої України / [П. П. Толочко, Д. Н. Козак, О. П. Моця та ін.]. – К.: Інститут археології НАН України, 2000.
4. Жлуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия / Ю. А. Жлуктенко. – К.: Вища школа, 1974. – 174 с.
5. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Уезды: Новгород-Северский, Сосницкий, Городнянский, Конотопский, Борзенский. – Чернигов, 1874. – 90 с.
6. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. I: Полк Стародубский / А. Лазаревский. – К., 1888. – 406 с.
7. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 682 с.
8. Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древних времен до вт. половины XIV в.) / В. В. Мавродин. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1945. – 320 с.
9. Мойсієнко В. М. Про національний статус "руської мови" в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої / В. М. Мойсієнко // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 67–83.
10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Черниговская губерния. – Б.м.: Изд-во Центр. стат. комитета МВД, 1905. – 576 с.
11. Півторак Г. П. Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам'яток / Г. П. Півторак // Мовознавство. – 2005. – № 3. – С. 80–85.
12. Повесть врем'яних літ: літопис [за Іпатіївським списком]. – К.: Радянський письменник, 1990. – 336 с.
13. Расторгуев П. А. Северско-белорусский говор / П. А. Расторгуев. – Л.: Изд-во Института белорусской культуры, 1927. – 24 с.
14. Розенцвейг В. Ю. Языковые контакты : лингвистическая проблематика / В. Ю. Розенцвейг. – Л.: Наука, 1972. – 79 с.
15. Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов: на матеріалі слов'яно-східнороманських мовних контактів / С. В. Семчинський. – К.: Вища школа, 1974. – 255 с.
16. Третьяков П. Н. Восточнославянские племена / П. Н. Третьяков. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 311 с.
17. Чернігівщина: енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К.: "Українська радянська енциклопедія" імені М. П. Бажана, 1990. – 1006 с.